

بررسی مقایسه شهر نیکان نظامی با بوستان سعدی

مونا کاوه

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

چکیده

یکی از دغدغه‌های فکری بشر از دیرباز اندیشه‌ی جامعه‌ی آرمانی بوده و تلاش نویسندگان و فلاسفه‌ی بزرگ برای خلق جهان مطلوب خود، نمایانگر این حقیقت است. یکی از مشهورترین آرمان‌شهرهای ادب فارسی شهر نیکان نظامی است، وی اولین کسی است که در ادبیات ما به توصیف آرمان‌شهر می‌پردازد. نظامی در کتاب اسکندرنامه به شهری اشاره می‌کند که اسکندر در سفرهای خود به آنجا می‌رسد و با توصیف ویژگی‌های آن شهر به خلق جهان مطلوب خود می‌پردازد. سعدی نیز در بوستان با توصیف جزییات جامعه‌ی آرمانی خود را به تصویر می‌کشد. و بوستان دنیایی است که زشتی و بدی در آن بی‌رنگ و بی‌رونق است و آنچه درخشندگی دارد نیکی و زیبایی است. ما با بررسی این دو شهر آرمانی، تفاوت نگرش اندیشه‌های سعدی و نظامی و همچنین وجوه شباهت و افتراق این دو مدینه را بیان می‌کنیم. و نشان می‌دهیم که اگرچه این دو مدینه تفاوت‌هایی با هم دارند اما اصول و مبانی آرمانی آن‌ها بسیار به هم نزدیک بوده و اشتراکشان به مراتب بیش از افتراقشان می‌باشد. و احتمالاً سعدی در خلق بوستان به شهر نیکان نظامی نظر داشته و در توصیف جامعه‌ی آرمانی اش تا حدی از نظامی موفق‌تر بوده است.

واژه‌های کلیدی: آرمان‌شهر، سعدی، بوستان، نظامی، شهر نیکان، افتراقات، اشتراکات

۱- مقدمه

ادبیات در لغت به معنای فرهنگ، دانش، هنر و... است و ادب نیز هر آن چیزی است که آدمی را از انواع خطا باز دارد. ادبیات تا حدی به خاطر معنای متداول آن که در نگاه نخست ساده می نماید واژه ی دشواری دارد، اما این مشکل وقتی پیش می آید که سوال شود در میان آثار مدون کدام ادبیات هستند و بر پایه ی چه معیاری؟ انواعی نظیر رمان، داستان کوتاه، شعر حماسی و غنایی و نمایش نامه آشکارا در حوزه ی ادبیات قرار می گیرند. ادبیات چیست؟ ادبیات جمع ادبیّه (منسوب به ادب) و دانش های ادبی و آثار ادبی را شامل می شود. از نظر گاه دانش زیبایی شناسی در زبان فرانسه: «ادبیات، هنر، بیان نیات به وسیله ی کلمات است.» (زرین کوب، ۱۳۶۹: ۱۸) ادبیات در هر شکل و قالبی که باشد، نماینگر سنن، فرهنگ، افکار و اندیشه های انسانی است. «تطبیق در لغت به معنای مقایسه کردن، کنار هم نهادن دو شی یا چند موضوع جهت بررسی از نظر فنی، زیبایی، فکری، محتوایی، کیفی و تاریخی است.» (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل لغت تطبیق) در فرهنگ معین این کلمه به معنی «برابر کردن دو چیز با هم و با هم مطابق ساختن و برابر.» (معین، ۱۳۴۲: ۵۲) ذیل لغت تطبیق آمده است. به طو کلی «نفوذ ادبی بر دو قسم است: یکی نفوذ شاعران و نویسندگان کشوری در نویسندگان و شاعران همان کشور مانند تأثیر نظامی - فردوسی و سعدی و حافظ در شاعران معاصر یا بعد از آن ها، دیگر نفوذ شاعر یا نویسنده یا ادبیات ملتی است در شاعر یا نویسنده یا ادبیات ملت دیگر که آن را ادبیات تطبیقی می گوئیم مانند تأثیر فردوسی در ماتیو آرنولد انگلیسی و تأثیر حافظ در گوته. ادبیات تطبیقی نوعی داد و ستد فرهنگی است، زیرا همانطور که فرهنگ ملل مختلف در هم تأثیر می کند ادبیات آن ها هم که یکی از ارکان فرهنگ است در هم اثر می گذارد. بنابراین تحقیق در ادبیات تطبیقی به چند موضوع کمک می کند: یکی کشف روابط فرهنگی بین ملت ها، دیگر به درک آن قسمت از تحولات ادبی که مربوط به این نوع روابط است.» (حدیدی، ۱۳۵۱: ۸) با توجه به این که موضوع اصلی این پایان نامه را ادبیات آرمان شهر تشکیل می دهد لازم است قبل از پرداختن به هر چیزی نخست به تعریف این مفاهیم بپردازیم.

آرمان شهر:

جامعه ای خیالی و آرمانی که در آن نظام کاملی برای سعادت نوع بشر حکمفرماست، و از هرگونه شر و بدی از قبیل فقر و بدبختی عاری است. و افرادش به کمال علمی و عملی رسیده و از هوی و هوس رسته اند.» (معین، ۱۳۸۵: ۶۶) در واقع این واژه هم معنی و ترجمه ی یوتوپای غربی است که در شرق و به ویژه ایران به کار رفته و به معنی شهری است که ساکنان آن به صورت دسته جمعی برای رسیدن به سعادت حقیقی، چه دنیوی و چه اخروی تلاش می کنند و اداره ی چنین جامعه ای به دست حکیمان و فاضلان می باشد. بنابراین «آرمان شهر» (مدینه ی فاضله) جامعه ای است هدفدار که همه ی ارکانش سالم است، و همه اجزایش منسجم و منظم، رو به سوی یک هدف که هدف کل مدینه است در حرکت می باشند و قوانین آن جامعه را سیاست مدنی می نامند.» (سجادی، ۱۳۶۱: ۳۴)

اتوپیا:

این واژه ی معادل آرمان شهر ادبیات غرب می باشد. «واژه ی اتوپیا ریشه در دو لغت یونانی یعنی «انتوپوس» و «اونتوپوس» دارد که به ترتیب به معنی «جای خوب» و «هیچ جا» هستند. و نوشته های اتوپیائی نشان دهنده ی این ابهام بوده اند، بدین معنی که گاهی اوقات دورنمایی از نظام های اجتماعی خوب و امکان پذیر به دست داده اند [جای خوب] و گاهی نیز تصاویری

خیالی از کمال مطلوب اما تحقق ناپذیر عرضه کرده اند. جوامع خیالی که واژه ی اتوپیا بدان‌ها اشاره دارد به عنوان جوامعی تصویر می شوند که به دلیل وجود عقلانیت و رفاه و نظم و انسجام در آن‌ها از تمام جوامع موجود بهترند. افزون بر این نظام های اجتماعی که این جوامع مجسم می کنند نظام هایی بهترند. زیرا افرادی که ذیل این نظام ها می زیند؛ هم به لحاظ اخلاقی بهتر و سعادتمند تر و راضی ترند، و هم به دلیل فقدان تضاد و تعارض در محیط و شخصیت آن‌ها آزادتر و رهاترند. (وایز، ۱۳۸۵: ۱۴۵)

رضا داوری در کتاب عصر اتوپیی، درباره ی تعریف اتوپیا می گوید: «اتوپیا در لغت یونانی و به معنی لامکانی است. در لغت نامه ها کشور یا دولت خیالی و ایده آل معنی شده است؛ ولی به نظر می‌رسد مدینه ای زمینی و بشری صرف باشد. و بر حسب تعریفی که از اتوپیی شده است می توان گفت که اتوپیی مدینه ای رویائی است که اهل آن فارغ از هر رنج و عذابی می باشند و در نهایت آرامش و آسایش به سر می برند.» (داوری، ۲۵۳۶: ۳۰)

از طرف دیگر برخی معتقدند که اتوپیی در همه ی ادوار تاریخ بشر و در همه ی مکاتب بشری مدینه ای است زمینی که اهل آن مقام و جای معینی در مدینه دارند. و این را قانون مدینه که آن هم بشری و زمینی است مقرر کرده است. گروهی نظیر فروید نیز برآنند که اتوپیی، نشانه ی انحطاط و کوششی برای فرار از ناکامی و واقعیت است و در تبیین آن می گویند که هر جا فشار و محرومیت زیاد می شود طبقه ای که زیر بار فشار سنگین طبقه ی دیگر به جان آمده اتوپیی را وسیله ای برای مبارزه بر ضد دشمن و رقیب قرار داده است و هنگامی که به اتوپیی های قرن هجدهم و نوزدهم نگاهی می افکنیم این تفسیر را به واقعیت نزدیکتر می بینیم حتی در اتوپیاها دوری رنسانس آثار طغیان بر ضد تفکر قرون وسطی و نحوه ی حکومت مدینه در آن دوره کاملاً محسوس است. (همان: ۳۳)

پادآرمان شهر، ویران شهر یا مدینه فاسده:

جامعه‌ای خیالی در داستان‌های علمی-تخیلی است که در آن ویژگی‌های منفی، برتری و چیرگی کامل دارند و زندگی در آن دلخواه هیچ انسانی نیست. چنین جوامعی گونه‌ای دنیای وانفسا و فاجعه انسانی هستند. این جوامع در زمان‌هایی بد و شوم ترسیم می‌شوند که می‌توان آن را دوره بدزمانگی یا دژگاهی نام گذاشت.

با این تعریف یک جامعه پاد-آرمانی نقطه مقابل و وارونه یک جامعه آرمانی (آرمان شهر یا مدینه فاضله) است. آرمانشهرها جوامعی خیالی هستند که در آن‌ها همه چیز مثبت و ایده‌آل است.

ترسیم یک جامعه پادآرمان و بدزمانه توسط نویسندگان آینده‌نگر معمولاً به منظور هشدار به مردم در مورد ادامه یا افزایش چیرگی برخی معضلات اجتماعی صورت می‌گیرد.

برخی از موضوعات پادآرمانی محبوب در داستان‌ها عبارت‌اند از:

جامعه‌ای که در آن هیچ آزادی‌ای دیگر وجود ندارد (حتی آزادی‌های کوچک شخصی) و حکومتی تمامیت‌خواه بر همه چیز انسان‌ها حکم می‌راند.

جامعه‌ای که توسط رایانه‌ها و ربات‌ها اداره و کنترل می‌شود.

داستان‌هایی درباره سرنگونی امپراتوری‌های جهان در آینده.

جامعه‌ای که در آن همه چیز و همه کس همانند و یکسان است و در آن ابراز احساسات و نمایاندن جنبه‌های فرهنگی ممنوع است.

جامعه‌ای که در آن انسان‌ها تنها نقش خوراک برای موجودات دیگر را دارند یا اینکه انسان‌ها را برای برداشت اندام و احشاء آن‌ها پرورش می‌دهند. جهانی که در آن در پی جنگ هسته‌ای، بیماری یا فاجعه‌ای دیگر نسل بشر تقریباً برافتاده است.

کتاب‌های معروف پادآرمانی:

مزرعه حیوانات نوشته جورج اورول

دنیای قشنگ نو نوشته آلدوس هاکسلی

ما نوشته یوگنی زامیاتین

۱۹۸۴ نوشته جورج اورول

۴۵۱ درجه فانهایت نوشته ری بردبری

وی فور وندتا نوشته آلن مور

تصادف نوشته جیمز گراهام بالارد

این هنگامه بی‌عیب نوشته آیرا لوین در ایران به نام یونی کامپ چاپ شده است.

کوه‌های سفید نوشته جان کریستوفر کوه‌های سفید کتاب اول از سه‌گانه‌ای مشهور است که در ادامه ی آن شهر طلا و سرب و برکه آتش نوشته شده‌اند.

ماشین از کار می‌ایستد نوشته ای ام فورستر

اطلس ابر نوشته دیوید میچل بخش شهادتنامه سانمی ۴۵۱.

همانطور که مشاهده می‌شود پاد آرمان شهر بیشتر متوجه جوامع غربی است و در ادبیات شرق (ایران) بیشتر همان مدینه ی فاضله ی فارابی و آرمان شهر کاربرد دارد.

۲- بیان مسأله

یکی از دغدغه‌های فکری بشر از دیرباز اندیشه‌ی جامعه‌ی آرمانی بوده و تا آنجا که در حافظه‌ی تاریخ نیز به یاد مانده است هیچ‌گاه انسان‌ها از اندیشه و رؤیای به زیستن فارغ نبوده‌اند، بلکه همواره نگاه آن‌ها برای یافتن آینده‌ای بهتر و سامان یافته‌تر دور دست‌ها را نظاره کرده است. رؤیای مزبور در زندگانی انسان به گونه‌های مختلف تبلور یافته است که بارزترین نمونه‌ی آن را در اندیشه‌ی «مدینه ی فاضله» می‌یابیم و تلاش نویسندگان و فلاسفه‌ی بزرگ برای خلق جهان مطلوب خود، نمایانگر این حقیقت است. آرمان‌شهر در ادبیات فارسی بر خلاف اتوپیا در جوامع غربی سابقه‌ی چندانی ندارد و تنها چند شاعر اندک شمار به آرمان‌شهر اعتقاد داشته و در اشعار خود مدینه ی فاضله را ترسیم کرده‌اند. از جمله‌ی این شاعران می‌توان به نظامی و سعدی اشاره کرد.

نظامی در کتاب اسکندرنامه به شهری اشاره می‌کند که اسکندر در سفرهای خود به آن شهری برخورد می‌کند که بسیار خوش آب و هواست و همه چیز آن اعم از ساکنان، حکومت، دین، اخلاق و طبیعت آن آرمانی است. در این شهر دزدی به کلی معدوم است، باغ‌ها و خانه‌ها حصار ندارند و دکان‌ها قفل ندارند. اهالی آن دروغ نمی‌گویند و حکومت تقریباً انتخابی است، صفاتی چون حرص و آز و شهوت به کلی معدوم‌اند، انسان‌ها خوش‌قلب و دوست‌داشتنی هستند.

«بنابراین نظامی در واقع اولین کسی است که در ادبیات ما به توصیف آرمان‌شهر پرداخته که البته می‌توان با اندکی تسامح برای هر اندیشمندی با توجه به تاریخ عصرش و با عنایت به آرمانشهرش، شهری خیالی توصیف کرد و آن را آرمان‌شهر آن اندیشمند دانست. که در این صورت بوستان سعدی، جهان مطلوب او خواهد بود و جستجوی «طرحی نو» در غزلیات حافظ بی معنی نخواهد بود.» (دولت‌شاه، ۱۳۸۴: ۳۲)

همانطور که گفتیم سعدی نیز در بوستان، به دنبال ترسیم جهان مطلوب و شهر آرمانی است. سعدی در طی این ده باب، جامعه‌ی آرمانی خود را به تصویر کشیده، چرا که بوستان آمیزه‌ای است از عرفان و حکمت و اخلاق و دستوره‌های زندگی که اگر کسی آن دستورات را در زندگی به کار بندد فی الواقع با بوستانی حقیقی روبه‌رو خواهد شد. «و هرگاه از سختی‌ها و آلام دنیا آزاده خاطر می‌شویم سیر در بوستان سعدی لطفی دیگر دارد و به ما کمال مطلوبی عرضه می‌کند.» (یوسفی، ۱۳۸۴: ۱۷)

در این رساله ما به بررسی اصول و مبانی این دو آرمان‌شهر پرداخته و وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها را بیان می‌کنیم. و نشان می‌دهیم که اگرچه اصول و مبانی بوستان و شهر نیکان تقریباً یکسان است (و آن‌ها نیز از همان اصول کلی همه‌ی آرمانشهرهای دنیا که افلاطون در کتاب جمهور به آن اشاره کرده و عبارتند از: عدالت، حکمت، سخاوت، شجاعت و عفت) برخوردارند، اما افتراقاتی هم دارند. به عنوان مثال نظامی در کتاب خود بیشتر به بحث عدالت پرداخته و عدالت را مهم‌ترین ویژگی ساکنان مدینه می‌داند در حالی که سعدی بیشتر به حکمت عملی معتقد بوده و جامعه‌ی آرمانی خود را بیشتر بر اساس حکمت عملی بنا نهاده است. و ما با بررسی این دو آرمان‌شهر نشان می‌دهیم که شاید بوستان سعدی شسته رفته‌تر از شهر نیکان به توصیف و ویژگی‌های شهر آرمانی پرداخته است و بیشتر از آرمان‌شهر نظامی وارد جزئیات زندگی شده و حتی به کوچکترین مسایل فردی و اجتماعی اشاره کرده است. به عنوان مثال سعدی حتی درباره‌ی نحوه‌ی تربیت فرزندان سخن گفته است. دکتر آزادی در این باره بیان می‌دارد که دوران کودکی از دیدگاه سعدی دوران واقعی تعلیم و نقش‌پذیری شخصیت است:

ندانی که سعدی مراد از چه یافت نه هامون نه دشت و نه دریا شکافت؟

به خردی بخورد از بزرگی قفا خدا دادش اندر بزرگی جفا (سعدی: ۳۲۷)

بنابراین سعی ما در این رساله بر این است که با مقایسه‌ی دیدگاه سعدی و نظامی نشان دهیم اصول کدامیک از این دو آرمان‌شهر به تحقق مدینه‌ی فاضله نزدیکتر است.

۳- پرسش‌های تحقیق

۳-۱ سوال اصلی:

الف- وجوه اشتراک و افتراق شهر نیکان نظامی و بوستان سعدی در چیست؟

۳-۲ سوالات فرعی:

ب) آیا سعدی و نظامی هنگام تألیف آثار خود به اصول و مبانی کلی آرمان‌شهر نظر داشته‌اند؟

ج) آیا محیط اجتماعی و سیاسی در ایجاد شهر نیکان نظامی و بوستان سعدی تأثیر داشته است؟

د) بوستان سعدی قابل تحقق‌تر است یا شهر نیکان نظامی؟

۴- فرضیه اصلی:

الف- شهر نیکان و بوستان، در اساس و بنیاد آرمان شهر از جمله عدالت، حکمت، عفت، شجاعت و سخاوت و وجود حاکم و... تفاوت چندانی با هم ندارند و تنها تفاوت آن‌ها در جزئیات و تعاریف است.

۵- فرضیه های فرعی:

ب) در واقع بحث مدینه ی فاضله پیش از دانشمندان اسلامی در فلسفه ی یونان باستان نیز مطرح بوده است. و افلاطون کتاب ارزشمند جمهور را بر اساس همین اندیشه نوشته است. چرا که افلاطون در جمهور خود جامعه ای را پیشنهاد می دهد که بر اساس سه فضیلت حکمت، شجاعت و عدالت مبتنی است که افلاطون در توصیف آن حتی وارد جزئیات نیز می شود. و ابونصر فارابی در توصیف مدینه ی فاضله ی خود بسیار به جمهور افلاطون نظر داشته است. و او نیز مانند افلاطون ارکان مدینه ی فاضله را در پنج فضیلت دانسته است. یکی دیگر از بزرگان ایرانی اسلامی که در اندیشه ی مدینه ی فاضله بوده و کتاب او بسیار مورد توجه آرمان شهر گرایان قرار گرفته است، خواجه نصیرالدین طوسی می باشد. کتاب اخلاق ناصری او «حکمت عملی» است که در آن به معرفی ویژگی های جامعه ی آرمانی پرداخته است. او همچنین اجناس فضایل را مانند افلاطون و فارابی به پنج نوع تقسیم می کند که عبارتند از: حکمت، شجاعت، عفت و عدالت. ما نیز اگر تورقی در بوستان سعدی و شهر نیکان داشته باشیم متوجه می شویم که اصول و مبانی آرمان شهر این دو شاعر بزرگ نیز بر این پنج قسم خلاصه می شوند. بنابراین به صراحت می توان گفت که آن‌ها به اصول و مبانی کلی آرمان شهر فلاسفه ی بزرگ نظر داشته اند.

ج) بله، در واقع سعدی، بوستان را زمانی می نویسد که مغولان به ایران حمله ور شده بودند، سعدی در قرنی به دنیا آمد که مصیبت و فتنه تمام سرزمین ایران را در بر گرفته بود و او برای فرار از این مصیبت به دنبال جهانی آرمانی می گشت و آن را در بوستان ترسیم کرده است. و نظامی نیز در گنجه شاهد ظلم و ستم حاکمان عصر خود بود و شهر نیکان او بر خلاف گنجه، سرزمین آنارسی نبود، و بر خلاف آنچه حکام گنجه الزام می کردند در آنجا کسی برای دیگری توطیه نمی کرد. پس محیط اجتماعی و سیاسی خفقان زده می تواند یکی از دلایل ایجاد ادبیات آرمان شهر شود.

د) به نظر می رسد که بوستان سعدی چون بیشتر به «حکمت عملی» توجه دارد و بیشتر به جزئیات زندگی پرداخته است، شاید اندکی از آرمان شهر نظامی قابل تحقق تر است. اما کلا همه ی آرمان شهرهای شرقی نسبت به اتوپیاها ی غربی قابل تحقق تر است.

۶- هدف تحقیق

هدف اصلی از انجام این رساله، بررسی تطبیقی دیدگاه های سعدی و نظامی نسبت به مسأله ی آرمان شهر و یا به عبارتی مقایسه ای بین هستی شناسی و جهان بینی این دو شهر در حوزه ی آرمان شهر شناسی است. و با ارائه ی تصویری از آرمان شهرهای مذکور الگویی مناسب برای مبارزه با مفاسد اجتماعی موجود در جوامع امروزی ارائه می شود، چراکه جوامع بشری نیازمند توجه به جوامع آرمانی می باشند.

۷- پژوهش های گذشته

برای اولین بار، دکتر غلامحسین یوسفی در مقدمه ای که بر کتاب بوستان سعدی نوشته اند ارکان جهان مطلوب او را مورد بررسی قرار داده و همچنین دکتر عبدالحسین زرین کوب کاری مشابه با عنوان «پیر گنجه در جستجوی ناکجاآباد» در مورد نظامی انجام داده اند که بسیار مفصل و محققانه است. اما هیچ یک از آنها نتوانسته اند به طور کامل اصول و مبانی آنها را بر اساس عدالت، حکمت، سخاوت، شجاعت و عفت تقسیم و دسته بندی نمایند. و وجوه اشتراک و افتراشان را بررسی کرده و ثابت کنند کدام یک از این دو آرمان شهر قابل تحقق ترند.

بنابراین اگر چه بعضی پایان نامه ها پیرامون آرمان شهر نوشته شده اند اما تا آنجا که بنده اطلاع دارم تاکنون هیچ پژوهشی پیرامون این مسأله و تطبیق دیدگاه این دو شاعر بزرگ صورت نگرفته است.

۸- روش تحقیق

روش تحقیق در این پایان نامه تطبیقی و تحلیلی است به این معنی که وجوه اشتراک و افتراق شهر نیکان و بوستان سعدی در مورد مدینه ی فاضله مورد بررسی قرار می گیرد. به این صورت که ابتدا به کلیات تحقیق از قبیل تعریف ادبیات آرمان شهر و تاریخچه ی آن پرداخته و سپس در مباحث جداگانه ای اصول و مبانی آرمان شهر را مورد بررسی قرار داده و در فصل آخر به نتیجه گیری می پردازیم.

۹- جامعه ی پژوهش

جامعه ی پژوهش در این پایان نامه کتاب بوستان سعدی تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، انتشارات خوارزمی که این اثر در سال ۱۳۸۴ چاپ هشتم آن منتشر شده است. نیز کتاب پیر گنجه در جستجوی ناکجاآباد دکتر عبدالحسین زرین کوب که در سال ۱۳۸۳ چاپ ششم آن منتشر شده است. و نیز آرمان شهرهای معروف دنیا از جمله جمهور افلاطون و کتاب اخلاق ناصری خواجه نصیر و مدینه ی فاضله ی فارابی است. که در بخش منابع و مآخذ این پایان نامه مشخصات دقیق آنها آمده است.

۱۰- شیوه و ابزار جمع آوری اطلاعات

در این پژوهش از روش مطالعه ی کتابخانه ای و یادداشت برداری از مطالب جهت گردآوری اطلاعات استفاده شده است. بدین معنی که پس از مطالعه ی دقیق منابع مورد نظر یادداشت برداری به عمل آمد و در نهایت فیش ها مورد تجزیه و تحلیل و تدوین قرار گرفت. و مطالب هر بخش جداگانه تدوین شده است.

۱۱- روش تجزیه و تحلیل داده ها

این فصل در حقیقت بخش اعظم پژوهش «بررسی تطبیقی بوستان سعدی با شهر نیکان نظامی» است. یعنی جمع آوری اطلاعات از منابع گوناگون و تحلیل آن چه که از این منابع به دست آمده، در این بخش جمع آوری شده است. در این روش، پس از تجزیه و تحلیل (بررسی) اشعار دو شاعر مورد نظر، به دسته بندی اطلاعات، نقد و تحلیل و تدوین مطالب و دست آخر جمع بندی و نتیجه گیری بر اساس داده های تحقیق پرداخته شده است.

۱۲- محقق بودن مدینه ی فاضله

یکی از مسائلی که ذهن بشر را از دیرباز تاکنون، به خود مشغول داشته، اندیشه ی تشکیل و ایجاد یک جامعه ی سعادت‌مند و آرمانی بوده و تلاش نویسندگان و فلاسفه ی بزرگ برای خلق جهان مطلوب خود، نمایانگر این حقیقت می‌باشد. با وجود این در اکثر آرمانشهرهای جهان با مدینه ی فاضله ی رؤیائی و تخیلی و غیر حقیقی مواجه هستیم. به عنوان مثال افلاطون که خود از نخستین نظریه پردازان آرمان‌شهر است در آخر کتاب جمهور، ظاهراً درباره ی عملی بودن طرح مدینه ی فاضله یا جمهوریت دچار تردید می‌شود و می‌گوید: «ممکن است اساساً چنین شهری هرگز وجود پیدا نکند.» بنابراین افلاطون اشاره به نمونه ی «آسمانی بودن» شهر مطلوب می‌کند و می‌گوید: «خواه چنین شهری در این عالم پیدا شود و خواه نشود بر انسان مهذب است که صورت آن را در عالم بالا مشاهده کند و آن را سرمشق رفتار خود قرار دهد و شاید نمونه ی این شهر در آسمان باشد تا هر کس بخواهد بتواند آن را مشاهده کند و در استقرار حکومت نفس خود از آن سرمشق بگیرد. بنابراین، اینکه چنین حکومتی وجود خارجی داشته یا در آینده وجود پیدا کند و یا نه دارای اهمیت نیست. در هر حال وی تنها از اصول یک چنین حکومت پیروی خواهد کرد و لاغیر.» (همان: ۵۰۶)

پس افلاطون خود اذعان می‌دارد که این شهری که او تصور کرده، خیالی است ولی خیالی بودن آن دلیل بر عدم حقیقت آن نیست، زیرا تصور کمال مطلوب، در هر حال شایسته ی مقام انسان است و لو در عالم خارج چیزی که با آن منطبق باشد، یافت نشود، مثلاً اگر نقاش تصویر خیالی از زیباترین مرد یا زن بسازد آیا باید گفت که چون کسی که کاملاً با آن تصویر مطابق باشد وجود ندارد، آن تصویر بی‌فایده است در حالی که چنین نیست.

اما سعدی، در بوستان، در مقام حکیمی، می‌کوشد تا به جامعه اندرز اخلاقی دهد و ابتدا خود با رفتارش به آن جهان مطلوب، جامه ی عمل ببوشاند. از این رو در کلامش گاهی به واژه ی «سعدی صفت» بر می‌خوریم که این خود نمایانگر این حقیقت است که او به «حکمت عملی» در جامعه معتقد بوده و آرمان‌شهر خود را قابل تحقق دانسته است و به خوبی دریافته که اگر حکمت عملی را در زندگی فردی و اجتماعی به کار بندیم به جهان مطلوب دست خواهیم یافت. بنابراین او هیچ‌گاه در تحقق آرمان‌شهر خود دچار شک و تردید نمی‌شود. و شاید به همین دلیل است که شاهان و حاکمان را همواره نصیحت کرده است. در واقع «سعدی چنانکه شیوه ی اوست با ذکر حکایات تاریخی که در بعضی از آن‌ها خود شاهد ماجرا است، خواسته است بالکنایه جامعه ای را طرح کند که حتی المقدور عملی باشد و بزرگترین ناکامی جامعه ی آرمانی را که خیالی بودن و عدم عملی شدن آن است، برطرف کرده باشد و تا حد زیادی به آن جامه ی عمل ببوشاند. گوئی جامعه ای را که سعدی پی‌ریزی می‌کند آمیزه ای از آرمان‌شهر تخیلی و واقعی است، زیرا از طرفی دارای خصوصیات آرمانشهرهای تخیلی است و از طرفی شخصیت‌های آن، به ویژه حاکم آن جامعه، انسان‌ها و افرادی هستند که شخصیتی کاملاً تاریخی دارند. مانند حاکمانی از قبیل: هرمز (ص ۴۳)، تلکه (ص ۵۵)، ابن عبدالعزیز (ص ۵۴)، سلطان روم (ص ۵۵)، قزل ارسلان (ص ۶۶)، مامون (ص ۶۹)، حجاج یوسف (ص ۶۳) و...» (حیدری، ۱۳۸۶: ۱۵۱)

در مورد آرمان‌شهر نظامی باید گفت که اگرچه اسکندر شخصیتی کاملاً حقیقی دارد، ولی شهر نیکان او یک دنیای کاملاً خیالی است. و نظامی در روزگار آشفته ی زمان خود در جستجوی چنین شهری بوده است. شاید به همین دلیل به آرمان‌شهر او عنوان «ناکجآباد» اطلاق کرده اند، زیرا به قول دکتر زرین کوب «نظامی در پایان یک سلوک فکری که نزدیک سی سال طول کشیده بود، بالاخره به یک مدینه ی فاضله ی انسانی که دروازه های خود را بر روی شاعر «گنجه بند» گشوده بود رسید. و این شهر، شهر خردمندان، شهر عدالت جویان و دوستداران حق بود. در اینجا بر خلاف آنچه در جامعه ی وی در جریان بود

جنون محض با نام عقل کل اندیشه‌ی انسانی را در قید تقلید به اسارت نیفکنده بود، و پرخاش و خروش اهل غوغا حق و عدالت را به نام گناه و ضلال محکوم به سکوت نکرده بود. (همان: ۲۹۲)

با توجه به مطالب فوق و با در نظر گرفتن این موضوع که بوستان سعدی یک دوره حکمت عملی را در خود گنجانده است، می‌توان گفت که شهر آرمانی سعدی قابل تحقق تر از شهر نیکان نظامی است.

۱۳- نتیجه‌گیری

با دقت در مطالبی که در فصول گذشته بیان شد و نیز با توجه به اصول و مبانی مشترک شهر نیکان و بوستان و دیگر آرمانشهرها می‌توان این گونه ارزیابی کرد که ارکان اساسی اغلب آرمانشهرهای دنیا (شرق و غرب) بسیار به هم نزدیک است و در همه‌ی آنها (عدالت، حکمت، شجاعت، عفت و سخاوت) اساسی‌ترین ویژگی ساکنان مدینه می‌باشند.

شاید یکی از دلایل اشتراک فراوان بوستان و شهر نیکان این است که نظامی و سعدی در تبیین جهان مطلوب خود به آرمانشهرهای معروف از جمله اخلاق ناصری خواجه نصیر و جمهور افلاطون نظر داشته‌اند. زیرا همانطور که در فصول قبل گفتیم، نظامی مانند افلاطون معتقد است که فلاسفه باید در کنار پادشاهان باشند و پادشاه باید با آنها در امور مهم مشورت کند تا بتواند عدالت را به خوبی در جامعه برقرار کند. نظامی مانند افلاطون عدالت را رکن اصلی آرمان‌شهر خود می‌داند. در حالی که سعدی بیشتر تحت تأثیر اندیشه‌های خواجه نصیر بوده و مانند خواجه «حکمت» را مهم‌ترین رکن جامعه‌ی خود می‌داند.

بنابراین می‌توان گفت که نظامی و سعدی خواه به طور مستقیم و خواه به طور غیر مستقیم تحت تأثیر اندیشه‌های افلاطون قرار گرفته‌اند و به همین دلیل اشتراکات آنها بسیار فراوان است. و در اصل ویژگی‌های مدینه با هم افتراق چندانی ندارند. و اگر افتراقی هم دیده می‌شود در جزئیات است. مثلاً سعدی بسیار امیدوارتر از نظامی به تحقق مدینه‌ی فاضله معتقد است. و بوستان او سرشار از تصویر خوبی و زیبایی است. وی حتی به جزئی‌ترین مسائل مانند رسم سفر، نحوه‌ی جنگیدن با دشمنان، سپاه آراستن، رسم ازدواج و چگونگی همسرگزینی، چگونگی تربیت فرزندان، رابطه‌ی زن و مرد در خانواده، چگونگی احسان و مدارا کردن با دیگران، دعوت به تحمل و... پرداخته است. و کتاب بوستان که مشتمل بر ده باب است دنیای آرمانی سعدی است. اما نظامی فقط صفحات اندکی را به آرمان‌شهر خود، آن هم در لابه‌لای کتاب اسکندرنامه اختصاص داده است. و خواننده با مطالعه‌ی این داستان در اسکندرنامه گویا با نظامی همراه می‌شود و آرزو می‌کند ای کاش چنین شهری در عالم واقع وجود داشت. و گویا نظامی معتقد است که این شهر در جهان خارج ایجاد نخواهد شد، و آرزوی تشکیل چنین شهر آرمانی می‌کند. از این رو مدینه‌ی فاضله‌ی سعدی سامان یافته‌تر و قابل تحقق تر از جهان مطلوب نظامی به نظر می‌رسد. اما در اینکه هر دو مدینه اعتراضی است به وضع موجود جامعه و ارائه‌ی یک جهان مطلوب با هم افتراقی ندارند.

«در پایان ذکر این نکته خالی از فایده نیست که اغلب معنویت و الهی بودن جان کلام مدینه‌های فاضله‌ی شرقی است، در حالی که مادیت و صرف زمینی بودن و خاکی بودن جان کلام اتوپیا‌های غربی است.»

(فرشید، ۱۳۸۷: ۱۷۰)

منابع و مآخذ

- ۱- آربین پور، یحیی، (۱۳۷۵)، از صبا تا نیما، ج ۲، چاپ ششم، انتشارات زوار.
- ۲- ارسطاطالیس، (۱۳۸۱)، اخلاق نیکوماخس، ترجمه دکتر سید ابوالقاسم پورحسینی، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۳- افلاطون، (۱۳۶۸)، جمهور، ترجمه فواد روحانی، چاپ پنجم، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۴- السامرائی، ابراهیم، (۱۳۷۶)، زبان‌شناسی تطبیقی، ترجمه سید حسن سیدی، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تربیت معلم سبزوار.
- ۵- انوری، حسن، (۱۳۸۲)، فرهنگ بزرگ سخن، چاپ دوم، انتشارات سخن، تهران.
- ۶- حدیدی، جواد، (۱۳۷۲)، برخورد اندیشه‌ها، (هشت گفتار در ادبیات تطبیقی ادب پارس)، چاپ چهارم، تهران: طوس.
- ۷- داد، سیما، (۱۳۵۷)، فرهنگ اصطلاحات ادبی، چاپ دوم، انتشارات مروارید.
- ۸- داوری، رضا، (۲۵۳۶)، عصر اتویی، انتشارات حکمت، تهران.
- ۹- داوری اردکانی، رضا، (۱۳۷۷)، مؤسس فلسفه اسلامی، چاپ چهارم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۱۰- دشتی، علی، (۱۳۳۹)، قلمرو سعدی، چاپ چهارم، انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.
- ۱۱- رستگار فسائی، منصور، (۱۳۷۵)، مقالاتی درباره ی زندگی و شعر سعدی، چاپ اول، انتشارات امیرکبیر.
- ۱۲- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۳)، پیر گنجه در جستجوی ناکجاآباد، چاپ ششم، انتشارات سخن.
- ۱۳- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۳)، حدیث خوش سعدی، چاپ سوم، انتشارات سخن.
- ۱۴- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۴)، روزگاران، چاپ هفتم، انتشارات سخن.
- ۱۵- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۶۸)، نقش برآب، چاپ اول، انتشارات معین.
- ۱۶- سعدی، (۱۳۸۴)، بوستان، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، چاپ هشتم، انتشارات خوارزمی.
- ۱۷- صفا، ذبیح الله، (۱۳۶۲)، تاریخ ادبیات ایران (جلد دوم)، چاپ سوم، انتشارات فردوس.
- ۱۸- طباطبائی، سید جواد، (۱۳۸۳)، زوال اندیشه‌ی سیاسی در ایران، چاپ چهارم، انتشارات کویر.
- ۱۹- طوسی، خواجه نصیرالدین، (۱۳۶۹)، اخلاق ناصری، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی-علیرضا حیدری، چاپ چهارم، انتشارات خوارزمی.
- ۲۰- غنیمی الهلال، محمد، (۱۳۷۳)، ادبیات تطبیقی، مترجم: سید مرتضی آیت الله زاده شیرازی، چاپ اول، انتشارات امیر کبیر.
- ۲۱- فارابی، ابونصر، (۱۳۶۱)، آراء اهل مدینه فاضله، ترجمه دکتر سید جعفر سجادی، چاپ دوم، انتشارات طهوری.
- ۲۲- فروغی، محمد علی، (۱۳۷۲)، کلیات سعدی، چاپ هفتم، انتشارات ققنوس.
- ۲۳- فرشید، فرانک، (۱۳۷۸)، بررسی تطبیقی یوتوپای تامس مور با بوستان سعدی (پایان نامه تحصیلی)، دانشگاه لرستان.
- ۲۴- فلامکی، محمدمنصور، (۱۳۶۷)، فارابی و سیر شهروندی در ایران، چاپ اول، نشر قطره.
- ۲۵- قادری، حاتم، (۱۳۸۴)، اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران، چاپ ششم، انتشارات سمت.
- ۲۶- کابه، اتین، (۱۳۷۲)، سفر به آرمان‌شهر (ایکاری)، ترجمه محمد قاضی، چاپ اول، انتشارات تهران.
- ۲۷- گنجه‌ای، نظامی، (۱۳۷۸)، اقبالنامه، تصحیح و حواشی وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، چاپ سوم، نشر قطره.

- ۲۸- گودن، کریستیان، (۱۳۸۳)، آیا باید از اتوپیا اعاده حیثیت کرد، ترجمه سوسن شریعتی، چاپ اول، انتشارات قصیده سرا.
- ۲۹- لئواشترائوس، (۱۳۸۱)، فلسفه سیاسی چیست، ترجمه ی فرهنگ رجائی، چاپ دوم، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۳۰- ماسه، هانری، (۱۳۶۴)، تحقیق درباره سعدی، ترجمه دکتر غلامحسین یوسفی و دکتر محمدحسن مهدوی اردبیلی، چاپ اول، انتشارات توس.
- ۳۱- معین، محمد، (۱۳۸۵)، فرهنگ معین، چاپ اول، انتشارات اشجع و ندا، تهران.
- ۳۲- موحد، ضیاء، (۱۳۷۸)، سعدی، چاپ سوم، انتشارات طرح نو، تهران.
- ۳۳- مور، تامس، (۱۳۶۱)، آرمان شهر (اتوپیا)، ترجمه داریوش آشوری و نادر افشاری، چاپ اول، انتشارات خوارزمی.
- ۳۴- ناظرزاده کرمانی، فرناز، (۱۳۷۶)، اصول و مبادی فلسفه سیاسی افلاطون، چاپ اول، انتشارات دانشگاه الزهراء، تهران.
- ۳۵- ندا، طه، (۱۳۷۴)، ادبیات تطبیقی، مترجم: زهرا خسروی، چاپ اول، انتشارات فرزانه، تهران.
- ۳۶- هاكسلی، آلدوس، (۱۳۶۳)، دنیای قشنگ نو، ترجمه سعید حمیدیان، نشر واژه .
- ۳۷- وایز، فیلیپ پی، (۱۳۸۵)، فرهنگ تاریخ اندیشه ها (مطالعاتی درباره ی گزیده ای از اندیشه های اساسی)، ج اول، انتشارات سعادت، تهران.

- ۳۸- ویکر، بارنر، (۱۳۵۴)، تاریخ اندیشه‌ی اجتماعی، ترجمه علی اصغر مجیدی و جواد یوسفیان، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- ۳۹- وحیدی، حسین، (۲۵۳۵)، پژوهشی در آرمان پارسائی در ایران، چاپ سوم، چاپخانه زندگی، تهران.
- ۴۰- ورنر، شارل، (۱۳۷۳)، حکمت یونان، ترجمه بزرگ نادرزاد، چاپ دوم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

مقالات

- ۴۱- آزادی، محمد کریم، (۱۳۷۷)، تأثیر تربیت از دیدگاه سعدی، ذکر جمیل سعدی، جلد اول، چاپ پنجم، صص ۵۹-۴۱.
- ۴۲- احمدی، احمد، (۱۳۶۹)، خانه و خانواده در آثار سعدی، ذکر جمیل سعدی، جلد دوم، چاپ سوم، صص ۱۱۳-۹۳.
- ۴۳- احمدی، احمد، (۱۳۶۹)، سعدی و حسن و قبح اعمال، ذکر جمیل سعدی، جلد دوم، چاپ سوم، صص ۹۳-۷۷.
- ۴۴- امامی، محمدعلی، (۱۳۶۹)، سعدی آموزگار قرن، ذکر جمیل سعدی، جلد دوم، چاپ سوم، صص ۱۴۷-۱۲۵.
- ۴۵- انصاری، نورالحسن، (۱۳۶۹)، شیخ سعدی و تصور او از یک جامعه‌ی آرمانی، ذکر جمیل سعدی، جلد دوم، چاپ سوم، صص ۱۹۵-۱۵۷.
- ۴۶- حاکمی، اسماعیل، (۱۳۶۹)، جلوه های عرفان در آثار منظوم سعدی، ذکر جمیل سعدی، جلد دوم، چاپ سوم، صص ۳۰۳-۲۹۱.
- ۴۷- حداد عادل، غلامعلی، (۱۳۶۹)، مقایسه ای میان گلستان و اخلاق ناصری در شیوه ی آموزشی فضایل اخلاقی، ذکر جمیل سعدی، جلد سوم، چاپ سوم، ص ۴۰۵.
- ۴۸- حیدری، علی، (۱۳۸۶)، حاکم دینی مدینه ی فاضله در بوستان سعدی، فصل نامه ی دانش، شماره ۸.
- داوری، رضا، (۱۳۶۹)، سعدی شاعر اخلاق، ذکر جمیل سعدی، جلد دوم، چاپ سوم، صص ۲۵-۱۱.
- ۴۹- دبیر نژاد، بدیع الله، (۱۳۶۹)، چند نظر تربیتی و اخلاقی و مذهبی سعدی، ذکر جمیل سعدی، جلد دوم، صص ۵۳-۴۱.
- ۵۰- دشتی، علی، (۱۳۵۷)، شاعر و ستایشگر عدل و داد، مجله ی تلاش، شماره ی ۷۱ .
- ۶۰- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۳)، لغت نامه، ج ۴، تهران: امیرکبیر.
- ۶۱- دولت‌شاه، ناصر، (۱۳۸۴)، مدینه ی فاضله ی سعدی، طرح تحقیقاتی، دانشگاه یاسوج.

- ۶۲- رکنی، محمد مهدی، (۱۳۶۹)، سعدی آموزگار قناعت، ذکر جمیل سعدی، جلد دوم، چاپ سوم، صص ۱۷۵-۱۶۳.
- ۶۳- شاهرخی، محمود، (۱۳۶۹)، در بارگاه خاطر سعدی، ذکر جمیل سعدی، جلد دوم، چاپ سوم، صص ۳۰۹-۲۶۷.
- ۶۴- شاه حسینی، ناصرالدین، (۱۳۷۵)، حکمت عملی از نظر سعدی، مقالاتی درباره ی زندگی و شعر سعدی، گردآوری منصور رستگار فسائی، چاپ اول، انتشارات امیر کبیر، ص ۱۹۱.
- ۶۵- شریعتمداری، علی، (۱۳۶۹)، تربیت از نظر سعدی، ذکر جمیل سعدی، جلد دوم، چاپ سوم، صص ۳۳۵-۳۲۱.
- ۶۶- طباطبائی، محمد، (۱۳۷۵)، نکاتی در سرگذشت سعدی، مقالاتی درباره ی زندگی و شعر سعدی، گردآوری منصور رستگار فسائی، چاپ اول، انتشارات امیر کبیر، ص ۳۴۷.
- ۶۷- علوی مقدم، محمد، (۱۳۶۹)، عدالت در بوستان سعدی، ذکر جمیل سعدی، جلد سوم، کمیسیون ملی یونسکو و وزارت ارشاد اسلامی، صص ۹۳-۵۷.
- ۶۸- کور، فوشه، (۱۳۶۹)، شیخ سعدی از دیدگاه خود او، ذکر جمیل سعدی، جلد سوم، چاپ سوم، صص ۱۴۳-۱۲۹.
- ۶۹- محقق، مهدی، (۱۳۷۵)، سعدی و قضا و قدر، مقالاتی درباره ی زندگی و شعر سعدی، گردآوری منصور رستگار فسائی، چاپ اول، انتشارات امیر کبیر، ص ۲۸۷.
- ۷۰- مزده، علی محمد، (۱۳۶۹)، جنبه های معنوی سخن سعدی، ذکر جمیل سعدی، جلد سوم، چاپ سوم، صص ۲۲۹-۲۱۳.
- ۷۱- مزده، علی محمد، (۱۳۷۵)، عرفان سعدی، مقالاتی درباره ی زندگی و شعر سعدی، گردآوری منصور رستگار فسائی، چاپ اول، انتشارات امیر کبیر.